

Емма. Історія одного падіння

Про книгу

Емма Рихальська — донька заможного поміщика та наречена шанованого графа Яготинича. Її майбутнє прогнозовано мало бути щасливим. Але заборонене кохання до кріпака Назара, що так раптово спалахнуло, перекреслило все. Емма знала, що він заручений із красунею Марічкою. І ніколи не відповість взаємністю панянці. А сама Емма змушена буде все життя прожити із нелюбом. Але долю не прорахуєш. Трагічна загибель Марічки збурить у серці Назара полум'я помсти. Емма втратить останній шанс здобути його любов. Та несподівано під серцем заворушиться надія...

ДАРИНА ГНАТКО

*Баба
Омма
Історія одного
падіння*

Золота письменниця
України

КСД

ДАРИНА ГНАТКО

Емма
Історія одного
падіння

РОМАН

ХАРКІВ
2021 **КСД**

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2021

ISBN 978-617-12-9133-1 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

Дизайнер обкладинки *Іван Дубровський*

Гнатко Д.

Г56 Емма. Історія одного падіння : роман / Дарина Гнатко. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. — 336 с.

ISBN 978-617-12-8915-4

Емма Рихальська — донька заможного поміщика та наречена шанованого графа Яготинича. Її майбутнє прогнозовано мало бути щасливим. Але заборонене кохання до кріпака Назара, що так раптово спалахнуло, перекреслило все. Емма знала, що він заручений із красунею Марічкою і ніколи не відповість взаємністю панянці. А сама Емма змушена буде все життя прожити з нелюбом. Але долю не прорахуєш. Трагічна загибель Марічки збурить у серці Назара полум'я помсти. Емма втратить останній шанс здобути його любов. Та несподівано під серцем заворушиться надія...

УДК 821.161.2

© Іргізова Ю. Г., 2021

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2021

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2021

1.

— Пане, змилюйтеся!

Темноволоса дівчина, з вродливим засмаглим личком, на якому особливою красою вирізнялися великі карі очі — такі темні, мов та ніч українська, котра опанує буває землею в той час, як місяць-молодик ще не народиться, — з виразом невимовного жаху дивилася на огрядного чоловіка середнього зросту, що наближався до неї.

То був її пан.

Пан Рихальський.

Селом уже більше року гомонілися об тім, що пан уподобав собі нову забавку — дівчину, котра є незайманою, до його опочивальні, як тільки він того забажає. Спочатку чи лакей його Тимко, чи візниця Микита приводили йому дівчат, та й то рідко — пан ще мав звичку надовго від'їздити з маєтку до Кременчука, від чого кріпацтву було тільки полегшення. Й майже всю зиму та більшу частину осені пан у місті перебував, а це, навесні — повернувся. Ще більш огрядний і схожий на вгодованого хряка, знадився він навідуватися до села, аби самому придивитися собі дівку. Горе було в селі від тих панських відвідин — матері зачиняли дівчат у коморах, ховали в кущах, та все одно бувало так, що котрась дівка таки втрапить на хітливе панське око. Й тоді вже все — заскочивши зненацька, пан або наказував йти до його панського будинку, або ж посилав Тимка чи Микиту. Галя Остроградівна, наприклад, натрапивши на таку панську милість, будучи дівкою норовливою та гонористою, страху не маючою ні перед батьком рідним, суворим Миколою Остроградом, ні перед панським вправляючим Зорею, не розгубилася й перед паном, коли той був упіймав її біля криниці й наказав з'явитися до панського дому, як тільки сонце зайдеться. Висока зростом і досить дебела, Галя та поглянула на пана свого зверху вниз... та й дулю йому прямисінько під вельможного панського носа зухвало тицьнула.

Вишкірила міцні білі зуби.

— А ось вам, пане, а не Гальчині молоді принади!

Бідолашна Галька...

За зухвалість свою сплатилася вона страшно.

Ввечері до хати Остроградів прийшли Микита-візниця та лакей Тимко. Без жодного слова пояснення Галю вхопили за довгі коси й потягнули до панського дворища. За зухвалість свою Галя не потрапила до панської опочивальні — вкинули її до панських стаєн, а там уже... Спочатку батогом почастували до кривавих стрічок на білій дівочій спині, а потім уже пан жорстоко познущався з неї й кинув ледь живу дівчину на сіні, біля огорож із кіньми.

Вранці притихлу Галю забрав батько.

Перемінилася з того дня Галя... тихою заробилася й геть невзною й селом ходилася, наче тінь себе колишньої. Казали, що намислювала вона була пана й убити, помститися за гідність свою дівочу зругану, та батьки зачинили її в хаті.

Й ось до лабетів панських потрапилася вона.

Марійка Бойківна...

Весь цей час, поки селом ширялися оповідки про особливу небайдужість панську до дівчат, що спалахнулася в підстаркуватого Рихальського, наче пожежа в посушливе літо, Марійка й мала страх перед тими поголосками, та не було часу особливо їм віритися. Мама вже другий місяць важко хворіли, серцем страждали ще від смерті батька, а останнім часом геть уже ослабли, сердешна. А в хаті ж їхній, окрім самої Марійки, ще п'ять душ дітей, і всі значно менші від старшої сестри, котра з хворобою мами перетворилася для них на другу маму. Й усе їй треба в господарстві до ладу привести — й худобинку, хоч і мали одну кізоньку, доглянути й подоїти, й городину зсапати, й наготувати, нагодувати дітей... а ще до панщини встигнутися, й там за двох спину вгинати — коли не виконає свою й мамину норму, Зоря не пожалкує — погоновить хвору жінку на поле, й ніякі вмовляння та прохання на нього не подіють. А Марійка хоч і страшилася коли натрапити на око пану, та особливо цим не переймалася — часу геть не вистачало.

Й ось сьогодні ввечері трапилось найгірше...

Вертаючи з панщини — втомлена, знесилена й запилена, втрапила вона на пана... Рідко коли його вона бачила, усе здебільшого здалеку, коли проїздив проліткою повз село або ж гарцював на коні своїм у бік гаю. Й особливого уявлення не мала про вигляд власного пана, а дівчата відгукувалися про нього різно — одні кривили личка, фекали й гуділися об тім, що пан справжня потвора. Але траплялися й такі,

котрим пан був наче й до вподоби. Особливо ж вподобляла пана Килина Стороженківна. Вбога сирота, котра жила в родині рідного дядька безправною наймиткою, — вона кожного разу, коли біля поля проїздив пан, тоскно дивилася йому вслід. Стояла, поки курява від панської пролітки не осядеться остаточно над полем, і тільки тоді відводила погляд і важко зітхала.

— Чому пан знову мене не помітив? — питалася простодушливо у дівчат, котрі не витримували й підіймали її на глузи. А вона мов і не помічала того й тягнула далі своє: — Ось помітив би він таки мене... взяв до панського будинку. Й панею я б заробилася, в шовках би закупалася...

Дівчата так і пирхали зо сміху.

— Килино, Килино... зупинися! Якою пані? В пана вже є пані...

Килина призро кривила личко.

— Є пані... Та ви що, не бачили чи не чули, як живуть пані? Вони ж ненавидять одне одного... Тітка розповідали, що навіть в одній опочивальні не ночують...

Ось тут потрібно дещо відступитися від розповіді про дівчат сільських та Марійку Бойківну й переповісти дещо затисло життя самого пана Рихальського.

Поміщик Полтавської губернії, володар чотирьох досить великих маєтків Кременчуцького повіту, пан Володимир Володимирович Рихальський чоловіком був середнім — і все в нім було якесь... середнє. Зріст, розум і зовнішність... і навіть черево, котре лиш після сорока його років набуло значних розмірів. Як чоловік він був прісний і зовсім не цікавий ще змолоду — невиразне продовгасте лице з водянистими сірими очима, занудлива річ і невміння тримати розмову. Єдиною його привабливістю був спадок батька-поміщика, котрий він отримав у досить молодому віці. Проте відсутність вроди не завадила йому першим шлюбом одружитися зі справжньою красунею. Покійна мати його, стара пані Ольга Петрівна, котра померла лиш п'ять років тому, панею була досить кмітливою й вишукала десь для сина дружину неймовірної краси. Німкеню Ельзу фон Дітер, мати котрої походила з українсько-поляцької родини, а батько був чистокровним уродженцем Пруссії, який після шлюбу переїхав жити до Полтави. За декілька років пан фон Дітер збанкрутів, невдало повівши справи, й мав шукати доньці-красуні нареченого, котрий

згодився б узяти її за дружину за відсутності посагу. Й треба сказати, що бажаючих вчинити так навіть за відсутності посагу панна Ельза не відчувала. Різних було панів, і в одного з них навіть закохалася...

Й можливо, життя панни склалося б зовсім інакше, коли б не потрапила вона на око старої пані Ольги Рихальської. Й так тій припалася до вподоби, що вона заприсяглася видобути для свого сина в дружини цю чарівну панночку. Й таки доскочила свого. Невідомо вже як, але Ольга Петрівна переконала пана-німця в тім, що кращого чоловіка для його доньки, ніж її син, годі й шукати.

Й Рихальські посватали панну Ельзу фон Дітер.

Без згоди чарівної Ельзи.

За декілька місяців вона заробилася панею Рихальською.

Невеселою, наче вмерлою виглядалася наречена на власному весіллі — синьоока білява красуня з ляльковим личком й оксамитовою білою шкірою, сиділа одинокою й безучасною до всього в розкішній сукні, подарованій матір'ю нареченого, й безрадісно дивилася на те, як інші веселилися на присвяченім їй гулянні. А гарною якою вона була — такою, що погляду відвестися від неї було вкрай важко.

Опісля свята відвела Ольга Петрівна молоду невістку до опочивальні свого сина... й пані Ельза, як була вона — у весільній сукні тій розкішній, сіла до столика, відмовляючись перевдягатися. Й тільки лицем перемінилася ледь помітно, коли до опочивальні увійшов чоловік її. Нетерплячий і палкий, охоплений пристрастю від бачення краси молодої своєї дружини, вхопив він ту в обійми пристрасно та міцно, геть не звертаючи уваги на те, що молода дружина з виразом вкрай огидливим відвертає личко своє лялькове від поцілунків його жагучих і зовсім їй непотрібних. Не зважав ні на що — ні на опір її слабкий, ні на сукню з широким криноліном... Опір приборкав, завівши білі дівочі ручки над головою, а сукню просто роздер у шмаття, весь здригаючись від гарячкуватого бажання дістатися тіла дружини, прихованого тою сукнею важкою... Й мов не помічав того, що Ельза лежить під ним ні живою, ні мертвою — оволодів палко, грубувато й навіть безжально, втамовуючи власну пристрасть й не переймаючись геть почуттями молодої дружини. Тільки коли все закінчилося, коли відкотився він від неї, блаженно прикривши очі, Ельза відсунулася від нього якнайдалі й прошепотіла холодно:

— Ненавиджу вас!

Блаженна усмішка повільно сповзлася з розчервонілого лица Рихальського... Нерозуміюче нахмуривши лице, він обернувся до дружини, припіднявшись на ліктях, і майже відразу ж відсахнувся... Гарні темно-блакитні, майже сині очі Ельзи палалися такою ненавистю, що пану Володимиру заробилося не по собі.

Нахмурившись, він усе ж простягнув до дружини руку.

— Ельзо... що ви, люба? Невже вам не сподобалося...

Ельза відхитнулася від чоловікової руки, мов то була простягнулася до неї змія отруйна, й притулилася спиною до бильця ліжка, стуляючи на ніжних грудях своїх, грубо захапаних нетерплячими руками чоловіка, залишки сукні та розірваної сорочки, й безрадісно та навіть жовчно розсміялася.

— Сподобалося? Та як може сподобатися оце тваринне спарювання? Оця груба наруга... Та мені робиться огидно від одного лиш тільки погляду на вас... на ваше розчервоніле лице. Ви вдоволені, справді ж? Ви отримали дружину, котру бажали, й вам є геть байдуже до того, що відчуває вона. Вам було байдуже, що відчувала я, коли ви насолоджувалися мною... Вам і зараз усе байдуже. І я вас ненавиджу... й буду ненавидіти кожную мить свого життя з вами.

Рихальський розтулив рота, бажаючи щось сказати, але знову поглянув у ті наповнені ненавистю очі жінки й зовсім нічого не сказав, мов вдавився власними ж словами. Він був навіть і руку простягнув до неї знову, але рука його так і застиглася в повітрі, а потім і взагалі опустилася на ліжко.

Володимир та Ельза Рихальські прожили в шлюбі три роки.

Прожили... Життям той час для Ельзи Рихальської можна було назвати лиш через силу. Вона просто існувала... Лиш тільки існувала, мов до в'язниці зачинена в однім будинку з осоружним чоловіком, чи не кожної ночі перетерпаючи таку небажану для неї близькість із ним. Ніхто й ніколи не бачив молоду пані Рихальську усміхненою — навіть слабка, випадкова посмішка... напівпосмішка не торкалася її рожевих вуст. Тих вуст рожевих, що з часом зблідли, мов то внутрішнє її спустошення вижерло з них барви життя. Мов та тінь з'являлася вона в коридорах будинку зранку, снідала без особливого бажання з чоловіком та свекрухою, потім гулялася в садку й просиджувала непорушно годинами біля озерця... а потім ішла до своїх покоїв

і більш не з'являлася. Вночі до неї приходив Рихальський, і вона мовчки й якимось байдужливо терпіла те, як він насолоджувався її гарним молодим тілом. І так продовжувалося до того самого дня, коли Ельза байдужливо й безбарвно промовила:

— Я є у важкості.

Новина об тім, що на молоду родину панів Рихальських чекає поповнення, зрадувала хіба що лиш стару пані Ольгу Петрівну, котра вже давно мріяла про онуків. Сам Рихальський сприйняв новину про своє майбутнє батьківство досить-таки байдужливо, а сама Ельза... Ельза навіть і не знала, які почуття викликала в неї новина про дитину. З одного боку, вона відчувала наче радість, а з іншого... одна лиш думка об тім, що носить вона під серцем дитя від ненависного Рихальського, пільмарила й радість майбутнього материнства, й викликала суперечливі почуття до свого ще не народженого дитяти. Як подумає буває, що в тій дитині буде тектися кров чоловіка, так і зникаються з серця всі ніжні думки об тім немовляті, й відчуває, що не хоче, зовсім не хоче вона того, аби це дитя народжувалося до життя.

Але в певний час обродилася донькою.

Важкі то були, виснажливі для молодої матері народини, й коли їй — геть виснаженій та ослаблій — показали новонароджену доньку, єдина лиш думка сковзнулася в свідомості — донька не була схожою на Володимира Володимировича, й то було для Ельзи в полегшення. А Рихальський, що чекав на сина та спадкоємця, лиш вуста закопилів несхвально, мовивши дружині зневажливо:

— Ви навіть сина не спромоглися мені народити.

Ельза кинула на нього холодний погляд.

— Вам так потрібен син?

— Мені потрібен спадкоємець!

Але спадкоємця Рихальський так і не отримав.

За два роки після народження доньки Ельзи не стало.

Молода пані Рихальська вчинила самогубство.

Народження важке доньки не найкращим чином позначилося на душевному стані пані Ельзи. Після народження дівчинки, котру назвали на честь прусської бабусі Ельзи Еммою, пані Рихальська геть замкнулася в собі, й навіть золотоволосе й блакитнооке дівча, нею ж самою народжене, не змогло завоювати собі її любові. До доньки Ельза виявилася геть байдужливою, й відсутність у неї молока та поява

годувальниці з молодих та міцних кріпачок тільки зробили ширшою ту прірву, що поклалася між матір'ю та донькою ще до народження останньої. Ельза поступово настільки зачинилася у собі, що між дівчатами-покоївками поповзлися чутки про божевілля пані, котра навіть донечці-янголятку не радіється, а дивиться на таке схоже на неї немовля геть байдужливими очима, й на руки майже не бере, не пригортає до серця материнського. Пригортала маленьку панночку до себе здебільшого годувальниця — молода й рум'яна лицем Марина, пишна й соковита молодиця, дружина одного з лакеїв панських, та ще бабуся — пані Ольга Петрівна. Володимир же Володимирович за три роки шлюбу поступово майже зовсім охолонув до дружини, пристрасть до котрої захопила його відразу так сильно, а поступово відступилася, як кожна пристрасть, як те почуття, котре не є коханням і спалахується подібно яскравому полум'ю, і так само швидко перегорється. Й Рихальський уже навіть не міг сказати того, чи кохав він дружину. Так, він захоплювався її вродою, його приваблювало її гарне тіло, але щоби кохати... Він із легкістю під час важкості дружини віднайшов собі коханку — пані-сусідку, котра була заміжня за пристаркуватим бароном. Роман той виявився тривалим і пристрастним з боку Рихальського й закінчився досить несподівано для нього. Старий барон помер від серцевого нападу, і його вдовиця за десять днів гайнула геть до Петербурга — шукати собі нового барона. Рихальський їй заробився нецікавим — одружений, далеко не красень, та й... набрид. А ось Рихальський баронесою захопився не на жарт, і втеча примхливої коханки виявилася для нього справжнім вдаром. Він навіть кинувся був слідкома за панєю до Петербурга. Повернувся за два тижні — злий, мов той пес на мотузці, й почав сваритися й з матір'ю, й з сусідами та челяддю. Але найбільшою насолодою було для нього вчіплятися в дружину. Забувши за два роки й дорогу до покоїв Ельзи, він тепер приходив до неї чи не кожної ночі — мовчки, без жодного слова чи поцілунку, хапав грубо й якось наче злувато гарне молоде тіло дружини й так само грубо й злувато брав те, що було йому належне як вінчаному мужу.

За місяць у родині трапилося нещастя.

Пані Ельза Рихальська віднайшла у стайнях... на зашморзі.

Володимир Рихальський довго не жалкував за дружиною й не довго проходив удівцем. Вже за пів року привіз із Кременчука нову дружину.

В Рихалівці з'явилася нова пані.

Ї пані та виявилася повною протилежністю покійній Ельзі. Ще досить юна літами, в сімнадцятій весні своїй, Наталя Павлівна походилася з міщан — дрібних службовців і не надто вже родовитих, та мала гарне личко зі швидкими темними очима, принадне молоде тіло... й пану Рихальському прийшлася дуже до смаку, й він навіть, як й у випадку з першою дружиною, не взяв до уваги відсутності надто великого посагу. Та й навіщо то йому — має чотири чудових маєтки, вдосталь грошей та кріпаків. Навіть на невдоволення матері новою невісткою уваги не звернув — давно минулися ті часи, коли пан Рихальський слухався неньки. З роками перетворився він на справжнього пана — владолюбного й різкого у висловлюваннях, лінкуватого й охочого до ситної смачної їжі, котру при панському будинку мала хист неперевершено приготувати незмінна роками кухарка Олена. Володимир Володимирович залюбки смакував знатним її борщем з часником та пампушками, печеннями з гусятини та качатини, пиріжками здобними з потрібкою з птиці, смачніших від котрих в усій губернії було неможливо віднайти. А ще млинцями та оладками з густими, жовтуватими вершками — й гладшав з кожним роком усе більше.

Наталя Павлівна через рік після весілля народила Рихальському доньку Софію, й більш дітей вони не мали. Збоку якщо було поглянути, то другий шлюб Рихальського можна було назвати ледь не ідеальним. Але ж то тільки коли дивитися збоку, а насправді... Насправді Наталя Павлівна ненавиділа свого заможного чоловіка — о, знав би він лиш, якою лютою ненавистю вона його ненавиділа, але роками вміло грала ролю закоханої жінки. Терпіла його грубуваті обійми, огидні їй пристрасні поцілунки й близькість з ним, від котрої просто нудило — й все то лиш тільки заради його статків. Відсутність у чоловіка сина-спадкоємця була дуже до вподоби молодій пані Рихальській. Й, обродившись для нього донькою, вона вже потурбувалася об тім, щоб не народжувати йому більш дітей. Влєслива, з пересолодженою усмішкою на вустах — Наталя завжди намагалася догодити чоловікові й завжди старанно задовольняла його в ліжку, виконуючи всі його забаганки... й все то з єдиною метою.

Наталя Павлівна прагнула залишитися спадкоємицею свого родовитого чоловіка.

Ї робила все, аби за його заповітом вона отримала все.

Ї донька Софія не була їй у тім перешкодою. Суперницею була інша — старша донька Рихальського Емма Володимирівна. Напівсироту-пасербницю Наталя Павлівна не залюбила з першого ж погляду. Не надто чадолюбива, нова пані Рихальська до того ж майже відразу розпізнала в гарній блакитноокій дівчинці суперницю, й наявність її до неможливого дратувала пані Наталю. Погоджуючись на шлюб з огидним їй Рихальським, вона мріяла лише об однім — прийде день, значно старіший від неї чоловік помре й всі його статки отримає вона. Саме вона, тому що сина-спадкоємця перша дружина йому не залишила. Залишила вона лиш доньку, дуже схожу на себе — гарну, біляву й блакитнооку. Ї Наталя пообіцяла собі, що зробить усе можливе й неможливе для того, аби Емма не заробилася спадкоємицею пана Володимира. Розуміла — за найкраще буде щонайшвидше видати Емму заміж і витурляти з будинку й родини.

Так і жили — Рихальський з кожним роком гладшав усе більше, з кожним роком у нього все більш псувався характер, і вже через п'ять років шлюбу він почав втрачати цікавість до своєї молоді дружини. Більш того — мов пронюхавши справжні почуття пані Наталі, почав заводити сварки з дружиною, охолонувши до неї як до жінки й не зазираючи до її опочивальні. Наталя ж, не полишаючи надії заробитися після його смерті єдиною спадкоємицею, намагалася поводитися з чоловіком терпляче, посміхалася йому в той час, коли до свербіння в пальцях кортіло вп'ятися в ту лискучу від жирів пику й просто роздерти її в шмаття, вивільняючи нарешті всі ті почуття, що ховала вона їх під усмішкою своїх гарних повновидих вуст. Але вона все ж терпіла. Терпіла до того дня, поки терпіння її, мов та занадто натягнута мотузка, не обірвалося... Ї ось тоді Рихальський почув від дружини багато чого цікавого — він дізнався про її справжні почуття, про всю ту ненависть, що спалювала її зсередини, — але не здивувався навіть, тільки посміхнувся іронічно. А пані Наталя, мов зовсім забувшись у запальнім нападі про своє жагуче бажання після смерті чоловіка успадкувати все його майно, кидала йому в очі досить образливі для чоловіка слова об тім, яким огидливим для неї є кожен його дотик, кожен поцілунок його. А близькість з ним... Її нудить і завжди нудило від необхідності бути близькою з ним, від того, як він навалюється на неї й змушує ледь не задихатися під важкістю свого огрядного тіла.

А під кінець, геть забувшись про будь-яку обережність, розпалена власною сміливістю — кинула зневажливо:

— Й можете викреслити мене зі свого заповіту, та я зовсім не жалкую об тім, що виказала нарешті свої справжні почуття!

Рихальський оглушливо розсміявся.

— Викреслити тебе зі свого заповіту? А хто тобі сказав, що я тебе до нього вписував?

Наталя так здивувалася, що забула про власний гнів.

— Тобто... як не вписували... А хто ж успадкує маєток? Емма?

— Ні.

— Але...

— Нікчемні дівки, котрих породили мені ви з Ельзою, не спроможні зберегти славетне ймення Рихальських. Маєток і всі мої статки успадкує мій небіж Павлуша, син мого молодшого брата. Емма й Софі отримають пристойні посаги, й я потурбуюся, аби підшукати їм щонайкращу партію. Певен, з цим труднощів не виникне — зріднитися з родом Рихальських є велика честь.

Наталя розгублено кліпала очима.

— А я... як же я? Що отримаю я?

Пан Рихальський неприємно посміхнувся.

— Нічого.

— Нічого?

Наталя Павлівна в ту мить відчувала себе так, мов земля була розходилася в неї під ногами, утворюючи величезну діру... й вона сама мала впасти в ту діру, надто вражена словами свого пристаркуватого чоловіка. То всі страждання її, всі роки, котрі прожила вона, змучуючи себе примусами до близькості з ним і пересолодженням влєсливим ставленням — все то є марно. Вона навіть не все — вона геть нічого не отримає.

Зневірливо похитала головою.

— Як... як ви можете подібно зі мною вчинити?

— А що тобі ще жалкуватися? Мала би ще подякувати мені за те, що я, не поглянувши на твоє низьке походження, взяв тебе в дружини, свого часу занадто захопившись пристрастю до тебе. Коли говорити відверто — ти не вартуєш і кінчика нігтя моєї першої дружини, й єдина лиш можливість зватися панею Рихальською має бути для тебе

за велику честь. Задовольняйся цим та тими дарунками, що отримуєш від мене. А більшого ти нічого не отримаєш.

У пані Наталі потемнілося в очах. Почуття її ненависті до чоловіка в ту мить було настільки сильним, що перехоплювало подих і виникало темне, недобре бажання кинутися таки до нього й вивільнити своє існування від цієї людини, раз і назавжди помститися за роки марного терпіння. Але ж наслідки... Рятівна думка про наслідки вчасно торкнулася її свідомості, й вона навіть віднайшла у собі сили призро посміхнутися у відповідь на ці слова чоловіка й велично вийти геть.

З того дня пані Наталя Рихальська дуже перемінилася.

Вона більш не була улесливою й усміхненою до свого чоловіка, перетворившись на зверхню, погордливу й холодну паню. Й коли раніш багато часу проводила в маєтку, то з дня тої розмови, коли дізналася, що всі статки чоловіка успадкує його небіж, а сама вона не отримає нічого, почала досить часто полишати будинок. Де вешталася його друга дружина — Рихальський об тім не відав і не цікавився тим. Ворожнеча між ними загострилася, й саме в той час пан Рихальський і почав досить жваво цікавитися своїми молодими кріпачками.

— Пане!

Марійка задерев'янілася, закам'яніла тілом своїм тендітним і худеньким у ту мить, як панська велика, з товстими пальцями рука торкнулася її напівоголеного плеча. Чорним прокляттям заклинала зараз ту хвилину, коли на неї — зморену й запилену — на дорозі, що велася від панського поля з пшеницею до Рихалівки, натрапив пан. Як жалкувала об тім, що, помітивши, як курявиться дорога, й здогадавшись, що то мчить пролітка пана, не звернула вона геть зі стежини, не заховалася від допитливих панських очей. Та не подумала ж якомсь, що пан може звернути на неї увагу — брудну й втомлену, з лицем, потемнілим від змішаного з пилом поту, в драній старій спідниці та залатаній сорочці... Тільки зупинилася невільно, коли пролітка панська наблизилася до неї, й щиро ж гадала, що та промчить повз неї... й до гикавки перестрашилася, коли коні зупинилися, обірвавши свій стрімкий біг. Мов уві сні спостерігала за тим, як на землю зіскочив спочатку Микита — панський візниця й головний підлабузник панський. Саме про цього Микиту та ще

одного з панських стаєн — Мирона Ковалю — казали, що це вони переважно приводять пану дівчат. І вже Микита допоміг спуститися з пролітки пану. Ось у ту хвилину оніміла від страху Марійка й побачила пана свого досить близько. Середнього зросту, вже не молодий літами, огрядний і з великим чревом, убраний у багате й чисте зодягання кольору свіжих вершків, — він повільно наближався до неї й зупинився кроків за шість. А Марійка, геть уже перестрашена цією несподіваною панською увагою, застиглася на місці, не насмілюючись навіть погляду на пана звести... й стояла так, опустивши гарні чорні очі на панські чоботи, котрі вилискували на сонці, мов те люстро. Відчувала на собі панський погляд — відчувала його так гостро, мов то пан був простягнув руку й торкнувся її своїми пальцями. Й під поглядом тим відчувала себе вкрай незручно та недобре, але ж не могла й не смілася зірватися з місця й чкурнути геть. Як того бажалося серцю її, котре тривожливо билося в грудях. Але відчувала — візьме та отак втече від пана свого, — то дуже й дуже йому не сподобається. А вона ж не бажала окрім цієї панської уваги накликати на себе ще й панського гніву. То Назарко її — то він міг укоїти будь-що, не боячись панського гніву.

Але ж Назарко чоловік, а не беззахисна дівчина.

Лискучі панські чоботи, на котрі Марійка весь час дивилася, не насмілюючись поглянути на самого пана, заворушилися... й вона з жахом зрозуміла, що пан іде до неї. Він наближався повільно, але впевненою й твердою ходою господаря, котру так не любили кріпаки Рихальського. Й Марійка застиглася на місці, невсила вже навіть і поворухнутися... невсила втекти, коли б навіть насмілилася на подібне. Й тільки мовчки, невідривно дивилася на ті чоботи лискучі, котрі нарешті зупинилися — зупинилися так близько від неї...

А вона, хоч візьми вбий її, не наважувалася підняти на пана очей.

Й здригнулася, коли складений батіг торкнувся її підборіддя.

— Як звати?

Голос у пана був хрипким і неприємним... і навіть саме його звучання викликало в Марійки страх. І вона нарешті осмілилася настільки, що навіть підняла погляд, побачивши так близько біля себе чуже, незнайоме чоловіче лице з важким, чисто виголеним підборіддям та блідими тонкими вустами. Але батіг продовжував

тиснути їй на підборіддя, змушуючи задерти голову... й мов був він живий, таки поглянути в лице панові, в його очі...

Й вона поглянула.

Й побачене їй до дрожу не сподобалося.

Пан Володимир Володимирович не був красенем — про те вона вже давно чула й знала, та й байдуже їй було до того, чи гарний у них пан, чи не гарний. Він їй не потрібен ні гарним, ні потворою. Але зараз зрозуміла, наскільки ж неприємною людиною є їхній пан — кажуть, що є на світі такі люди, тільки поглянувши на котрих відразу відчуєш ледь не огиду, таку вже неприємність та неприйняття. Сама Марійка таких людей ще не зустрічала, бо все життя своє не бачила світу далі рідної Рихалівки, а ось мама казали, що є. Та в Рихалівці Марійка бачила хіба що стару вдовицю — баба Мокрина Ведмедиха була людиною вкрай неприємною. Але ж пан... У негарному, землистому лиці пана Рихальського, в його водявих, ледь зіщуплених очах було щось таке, що Марійці кортіло зірватися з місця й полинати пташиною до села, заховатися в рідній хатині, впасти на коліна перед образами й слізно благати Матінку Божу, аби пан геть забувся про неї, забувся про саме її існування й ніколи вже не згадував про бліду перестрашену дівчину в обідранім зодяганні, котра зустрілася йому на дорозі з поля. Та вона не наслідилася навіть й поворухитися без панського дозволу — ось так і стояла, мов була закам'яніла, в той час, як сірі панські очі вивчали її. Вивчали уважно, зацікавлено й... неприємно. Й у серці поховальними дзвонами калаталася думка — не до добра ж усі ці оглядини, не до добра. Чекає й на неї сумна доля тих дівчат, котрі мали нещастя втрапити на око пану, не оминуло й її це горе гірке. Й хто ж захистить?

Серце впекло, мов вогнем.

Назарко!

Був у неї захисник... дужий, сміливий і непокірний панській волі — темночубий красень Назар Явір. На Покрову мали згоду батьківську побратися вінчаним шлюбом і чекав на Марійку день незабутнього щастя. Й Назарко неодмінно захистив би її від пана, нічого й нікого не встрашився... та не було в Рихалівці зараз Назарка. За дорученням вправляючого вони з батьком уже третій день як від'їхали до Полтави — купувати саджанці абрикосів для саду. Батько Назара, дядько Василь Явір, доглядав за панським садком. Тому й не було кому

захистити Марійку... На жаль. Хоча, можливо, то було й на краще — при думці про гарячу вдачу Назарка, об тім, що міг укоїти він, й об покаранні панським у Марійки застигалася кров.

Батіг натиснувся сильніш на ніжну шкіру.

— Я, здається, запитався, як тебе звати?

Зачувши в голосі панським гнівливість, Марійка ледь втрималася на ногах від страху, що охопив її.

— М-ма-арійка, пане, — промовила, затинаючись, і з жахом відчула, як батіг із підборіддя її опускається донизу, сковзається по шиї й завмирає на дівочих грудях... Торкається того незайманого, до чого не насмілювався доторкатися навіть Назар.

Бліді й тонкі панські уста посміхнулися.

— Гарна ти, Марійко... Чому я раніш тебе не бачив?

Марійка сковтнула гірку на смак слину.

— Пане... я...

Рихальський знову посміхнувся.

— То не твоя провина. Микита проґавив. Але ми виправимо його помилку. Справді ж, Марійко?

Марійка зовсім не знала, що має відповісти на це питання, та й не розуміла зовсім, про що саме він балакається. Але пан і не чекав її відповіді. Продовжуючи вдоволено всміхатися, він повернувся до своєї пролітки, щось сказав Микиті, хитнувши в її бік головою, й той всердно закивав, вклоняючись. Потім допоміг пану забратися до пролітки, кинув на Марійку незрозумілий погляд і скочив на своє місце. За мить пролітка рушилася й помчала до панського дворища, полишаючи за собою куряву, що наче хмарою обгорнула нерухому постать вродливої дівчини з пополотнілим личком. Усе всередині Марійки волато й прохало порятунку, закликало її втікати... зараз же втікати так далеко, щоби пан з Микитою до скону віку її не знайшли. Та то були марні прохання. Куди втече безправна кріпачка? І як покине тяжко хвору матінку та діточок, котрі залишаться без неї геть безпомічними? Нікуди їй не подітися від пана з його хіттю. Певне, що вже доля в неї отака... а від долі ж не втечеш, як не намагайся.

Додому повернулася, мов була враз підхопила тяжку хворобу. Ледь дошвендяла до свого двору, за вбогими ворітьми якого на неї зграєю голодних пташенят налетілися брати та сестри. Лаштувала мамі та дітям вечерю й ховала від мамі очі, в котрих застигалися страх та

сльози. Але ж мама — вони ж мали таке чутливе серце, котре все без зайвих слів прочуло. Помічала на собі тривожливий, допитливий і доскіпливий погляд матінки, але продовжувала вдавати, що зовсім нічого не сталося. Навіщо ж хвилювати рідненьку й зранювати її хворе серце? Й можливо, що марно так вчиняти... Бо що, коли раптом трапиться диво й ця зустріч її з паном... вона не буде мати ніякого значення? Що, коли пан забудеться про неї — просто забудеться...

— Марійко, що з тобою?

Голос мами, що пролунався в неї за спиною, змусив здригнутися, похолонути від страху й відчути себе так, мов то заскочили її за крадіжкою на чужій грядці.

Швидко проморгала сльози на очах і відгукнулася вдавано весело:

— А що зі мною, мамо?

— Ти повернулася сьогодні якоюсь дивною.

— То вам здалося.

— Марійко...

Дівчина подумала про Назарка... згадала вродливе обличчя його з такими гарними очима, що мали в собі колір суміші меду золотавого та змоченої росю трави, й обернулася до мами. Знала, що згадка про Назара поверне до лица її, до очей пригаслих світло життя, й посміхнулася якомога веселіше.

— Мамо, зі мною все гаразд...

Але та продовжували дивитися недовірливо.

— Марійко...

— Справді, все гаразд.

З труднощами, але вона все ж заспокоїла маму.

А пізно ввечері до них прийшов Микита.

Господарем увійшов до притихлої вбогої хати, журну темряву якої гоновив лиш слабко каганець, заправлений старою олією, штурнувши ногою й ледь не зірвавши всінешні двері. Марійка, котра біля печі мила посуд, уся похолонулася всередині, й миска, вислизнувши з її ослаблих пальців, розбилася на друзки. Вогнем й одночасно холодом впекло розуміння того, чому Микита так пізно прийшов до їхньої хатини, порога якої він ніколи в житті не переступався.

Микита прийшов, аби відвести її до пана.

До пана...

На лаві заворушилися мама, запиталися тривожливо:

— Марійко, що там?

У дівчини задріжали руки.

— Нічого, мамо.

— Нічого? Ти ж миску розбила...

— Мамо...

— Що ж ти маму оманюєш, Марійко? — насмішкувато запитався Микита, входячи до світлиці й роззираючись.

Забачивши його, мама неголосно охнули й спробували звестися.

Й дивилися на Микиту так, що Марійці серце кров'ю вмивалося.

Олена Бойко нахмурилася.

— Чого тобі тут потрібно, Микито?

Микита вишкірився вовчим усміхом.

— Прийшов по вашу дочку, тітко Олено.

— По Марійку? Але ж чому?

— Сподобалася вона пану.

Мама вхопилися за серце, неголосно скрикнувши, й Марійка відразу ж кинулася до неї.

— Куди? — Микита вхопив її за руку, не дозволяючи наблизитися до мами, й, різко рвонувши, потягнув за собою до дверей. Марійка пручалася, виривалася з тих міцних рук, що мов залізними лабетами тримали її, — та все було марно. З рук Микити неможливо було вирватися. А за спиною плакали мама й разом з нею дітки, котрі прокинулися. Й коли Микита вже дотягнув Марійку до порога, за його штани вхопилася слабка жіноча рука.

— Мамо!

Олена Бойко стояла на колінах перед дужим тим Микитою й благально зазиралася до очей, у котрих не вбачалося й краплини жалю. Марійка знала, чого це вартує її хворій мамі...

— Микито, відпусти Марійку. Ти ж знаєш, що я хворію й окрім старшої доньки не маю більш помічниці, а діти ще малі... На колінах смиренно благаю тебе змилуватися...

— Пан хоче твою Марійку в свою опочивальню — й він її отримає. Я ніколи не обманював й не ослуховався свого пана...

— Їй же до шлюбу на Покрову...

Микита вишкірив жовтуваті зуби.

— Балакають, що Явір сильно любить вашу доньку. А коли так, то візьме її й панською покриткою.

— Ні, Микито... зжалуйся над моєю Марійкою...

Нічого не відказав на те панський візниця Микита Довбуш, тільки вищирився неприємним усміхом і витягнув Марійку за собою з хати. А матінка її полишилися напівлежати на долівці... Її погляд їхній, наповнені слізьми очі, страждання та розпач у тих очах... Марійка бачила все те перед собою увесь час, поки Микита волік її двором до панської пролітки, що стояла за ворітьми.

За декілька хвилин вона була на панському дворіщі.

— Брудна ти, як облудний собака. Не годиться пану в покої таке опудало вести. Ходімо — помию тебе... — сказав Микита, глузливо вишкіряючи зуби.

Марійка сахнулася назад.

— Ні!

Микита вхопив її за руку настільки болісно, що на очах її виступилися сльози, й наблизив до неї своє лице.

— Забулася, дівко, ким ти є на цім світі? Ти кріпачка нашого пана Володимира Рихальського... Ти його річ, непотріб у нього під ногами, й він ладен зробити з тобою все, що лиш тільки побажає. Він побажає... Розумієш — він, а зовсім не ти. Ти маєш тільки виконувати його бажання. Зараз він бажає тебе в своє ліжко. Й він тебе отримає — можеш бути певною.

Те, що трапилося після цих слів Микити... Марійка ніколи ще в житті своїм недовгим подібного сорому не відчувала. То було для неї просто жахливо. Микита затурляв її в якусь кімнату і зачинив. А потім приніс нагрітої води й... наказав роздягатися. Поки Марійка лупала очима й заперечливо хитала головою, відмовляючись роздягатися, він просто підійшов до неї й... рвонув стару сорочку, розриваючи ту в шмаття. Марійка відразу закричала й отримала за те поличника. А потім її просто вкинули до діжки з гарячою водою й чужі, безсоромливі та нахабліві руки почали мити її... торкатися її тіла...

То було гіршим від смерті.

Наостанок Микита поцілував її в плече.

— А ти гарна дівка, Бойківно... Й як це я тебе проґавив? Та нічого, ще настанеться й мій час, ще й я погуляю...

Марійка перестрашено сіпнулася.

— Що?

— Нічого. Йди вже. Пан чекають.

— Ні...

— Ти щось погано зрозуміла? Не змушуй пана гнівитися.

У Марійки дрижало все тіло, підкошувалися ноги — але вона була змушена йти, тому що Микита постійно штурляв її в спину. Й зупинив він її лиш перед широкими дверима, що знаходилися вгорі панського будинку. Марійка ніколи не переступалася порога цього будинку, й зараз її оточували такі розкоші, котрих не бачила вона зроду в житті своїм. Та не звертала уваги... Що там розкіш чужа, коли ведуть тебе на наругу пану й усе життя твоє руйнується так несподівано.

Микита постукався в широкі білі двері.

— Пане...

— Заходь!

Наказ пана холодом впік свідомість Марійки. Задерев'яніла непослушливим, вимитим безсоромливо Микитою тілом, зодягненим у чужу одіж — білу й м'якеньку на дотик сорочку. А Микита вже й двері відчинив і заштурляв її в спину — цього разу до опочивальні панської, освітленої не каганцем, а лампою. Двері за спиною її нечутно причинилися, й Марійка залишилася наодинці з паном. Бачила, що стоїть він посеред кімнати, зодягнений лиш у темні штани та білу сорочку, розстібнуту на його широкій груднині, але прямо поглянути на нього не насмілювалася. Відчувала на собі погляд сірих, водянистих панських очей... відчувала погляд той на своїм молодім, принаднім тілі, але й життя б цілого не пожалкувала за те, аби тільки вивільнитися з опочивальні цієї багатой й з-під уваги панської небажаної й непотрібної. Й коли пан рушив до неї, не втрималася-таки, впала на коліна й замолила:

— Пане, змилюйтеся!

Рихальський тільки посміхнувся у відповідь на благальні слова Марійки й продовжував наближуватися. Марійка з жахом дивилася на його босі ноги, а ноги ті зупинилися перед нею... Та вона була ладною в ту хвилину й вхопити ті ноги, й навіть цілувати їх, аби ж тільки відпустив її пан, аби тільки не калічив життя.

— Пане... пане... зжальтеся наді мною, не губіть дівочого життя мого... Мені ж восени до шлюбу...

Пан тільки реготнув у відповідь.

— То будеш добре навчена до шлюбу...

— Ні, пане, благаю...

— Мовчать!

Марійці видавалося, що вона ще за життя свого земного зазирнулася до пекла.

Те, що трапилося в розкішній панській опочивальні того пізнього літнього вечора... воно кривавим тавром запеклося в серці напівживої від страху й сорому дівчини. Як стояла на колінах на килимі благально перед паном, так на тому килимі й була зваленою долілиць... Не встигла й отямитися, як пан налігся на неї зверху важким своїм, вгодованим тілом і в ніжні дівочі вуста вп'ялися безжальним цілунком чужі вуста — безмежно огидні для неї. А далі було те, чого не хотілося зовсім пам'ятати... нетерплячі, гарячі руки, що розривали сорочку на її стрункім тілі... ті чужі вуста на її вустах... й те, на що мав святе право в майбутньому лиш один Назар. А коли весь той жах закінчився, пан Рихальський просто скотився з неї, важко дихаючи. Полежав поряд з хвилину й, відсапавшись, повільно звівся на ноги, застібаючи штани.

На Марійку, котра застиглася на килимі — принижена, надругана й вкривавлена, — він уже не звертав жодної уваги. Та їй його увага й не була потрібною. Вона лежала на тому килимі, на якому втратила свою дівочу гідність, на якому її було наругано, й більш за все у цю найжахливішу мить свого життя бажала померти. Бажала зникнути з цього світу жорстокого — заплющити очі й уже більш ніколи не існувати, не лежати на цьому килимі в панському домі, відчуваючи незнайомий і гіркий біль від чоловічої наруги. Як зможе жити вона після всього цього? Як зможе поглянути в очі Назара? В очі того чоловіка, котрий любив її так безмежно... в ті золотаво-зелені очі, зазиратися в які так любила... Тепер не зможе вона вже дивитися в ті очі так вільно й спокійно, як раніш, не зможе весело всміхатися йому... Та взагалі, як зможе вона жити після всього цього разом з Назаром? Те, що сталося зараз... всі дотики пана, його важке дихання над нею й те, як він вривався в її ніжне дівоче тіло, — воно ж тепер постанеться невбаченою стіною між нею та Назаром. Й вогнем запікалася в серці думка об тім, як зреагує Назар, коли дізнається, що його наречена вже є покриткою свого пана. Найбільш страшило її те, що Назар, почувши про сьогоднішній вечір, відмовиться від неї... й коли так трапиться... вона ж не переживе цього, вона не зможе жити без свого коханого Назарка. Так, він добрий та чуйний, але...

— Забирайся геть!

Голос... хрипкий та неприємний голос пана увірвався до свідомості й змусив здригнутися. Пальцями, котрі дрижали так, мов була напалася на неї пропасниця, Марійка стулила на собі розідрану паном сорочку й спробувала звестися на ноги, які послабли й відмовлялися її слухатися.

— Я ж наказав тобі забиратися геть!

Різкий окрик пана додав Марійці сили, й вона таки звелася на ноги й, відчуваючи незнайому неприємність у своїм тілі, загортаючись в розідрану сорочку, повільно попленталася до тих дверей, у які її затурляв Микита. Слабкі руки не мали сили навіть штовхнути ті важкі двері, й вона наляглася на них тілом усім своїм, відчинила й майже випала з опочивальні панської. Почувалася так гидко, що хоч зараз іди та всувай голову до зашморгу. Та неможна ж цього робити — гріх є великий і загибель для душі її безсмертної. Та й на кого ж покине маму та маленьких? Ні, не мала вона, зовсім не мала права на слабкість і як гидко себе не прочувала, а все ж мусила те терпіти. Й нехай серце розривається в шмаття й кровить зі страху перед майбутнім та сорому, а вона все ж має зараз повернутися до хатини своєї старенької й заспокоїти перш за все маму, котрі певне що все серце собі схвилювали.

Зібравшись з силами, Марійка повільно пішла від панської опочивальні, тримаючись за стіну й ледь пересуваючи послаблені ноги. Намагалася не думати зовсім об тім, що трапилось... та свідомість мов була знущалася з неї й повертала весь час думками в ту дійсність, котра була страшнішою за жахітливий сон. Пухнастий килим під нею, важке дихання пана над нею, його важке тіло на ній... й те, що викликало лиш біль та огиду. Наруга над її дівочим тілом — жорстока й безжальна...

Застогнавши, Марійка притулилася до стіни... Сили рухатися далі вона вже якось не мала й повільно сповзлася донизу. Сльози, котрі пекучою отрутою клекотілися десь у грудях, нарешті витнулися зовні, проливаючись на її лице, але не даруючи зовсім полегшення. Та чи відчує вона вже коли в житті своїм те полегшення? Видавалося зараз, що ця наруга панська все життя буде їй дошкуляти й один лиш спомин про неї впікатиме думки, важким тягарем вдавлюючи серце. А Назарко... Марійка навіть думати страшилася об тім, як саме

вчинить Назар Явір, коли дізнається, що наречена його ославлена є паном.

— Господи...

Заскімила, заплакалася тихо, затуляючи рота міцно стиснутим кулачком, і не почула того, як поряд неї відчинилися двері. Тільки здригнулася від страху усім тілом, коли хтось торкнув її за плече. Відразу ж подумала про пана, з лабетів котрого вийшла брудною й заплямованою... й вся помертвіла всередині.

— Ти чого, дівчино?

Зачувши мелодійний жіночий голос поряд з собою, Марійка була ледь не розплакалася від щастя.

Пан не прийшов по неї.

То була панночка Емма.

Старша, золотавоволоса донька пана Володимира Рихальського.

Марійка до цього вечора всього лиш декілька разів бачила старшу панночку — вона приходила до села навідувати свою хвору годувальницю, й Марійка завжди захоплювалася красою гарно вдягненої панської доньки. Все в панночці Еммі видавалося Марійці геть неземним і нетутешнім, і вона декілька разів, забувшись про все, спостерігала за тим, як панночка йде селом — з золотавим лискучим волоссям своїм, так вигадливо зібраним кучерями, в рожевій сукні, поцяцькованій мереживом і з такою широкою спідницею, що було дивно на неї дивитися. Мала би заздрити панночці за те, що поталанило тій народитися в панських палатах, а не в злиденній кріпацькій хатині, та було в Еммі щось таке, що притягувало до себе й викликало не ненависть, а радше обожнювання. Вона — проказували люди на селі — була геть не такою, як її батько чи занадто пихата мачуха, й у Рихалівці любили старшу панночку.

Й зараз панна Емма кинулася до зареваної Марійки.

— Що... що таке? Що з тобою трапилось?

Марійка захлипала й захитала головою.

— Нічого, панночко, нічого...

— Не обманюй...

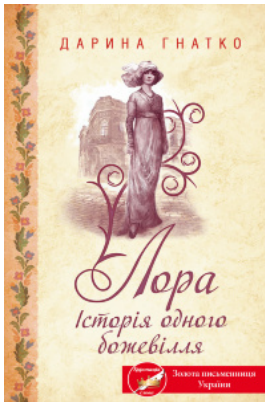
Марійка заплющила очі... Від сорому не могла навіть поглянути на панночку, а та ж скільки доброти має — не відвернула носа погордливо, забачивши в себе під порогом якусь там заплакану кріпачку, й дверей не зачинила, а потурбувалася й запиталася... й ось

навіть присіла поряд, тривожливо зазираючись у лице. А Марійці так соромно було поглянути на панночку — таку гарну, з золотавим її волоссям, котре лискучим вкривалом збігалося їй на спину.

— Панночко...

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

Рекомендована література

Лора. Історія одного
божевілля

Психосоматика. Как
лечить болезни,
которых нет

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ